

**Іванов О.Ю.,**  
кандидат юридичних наук,  
старший викладач кафедри теорії та історії держави і права  
Національної академії Служби безпеки України  
ORCID: 0000-0002-5890-5369

## **РОСІЙСЬКА ЕКСПАНСІЯ ЩОДО ТЮРКСЬКИХ ТА УГРО-ФІНСЬКИХ НАРОДІВ В ЕВОЛЮЦІЙНОМУ ВИМІРІ (ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ XV – СЕРЕДИНА XIX СТ.): ІСТОРИКО-ПРАВОВА ПАРАДИГМА**

### **RUSSIAN EXPANSION TOWARDS TURKIC AND FINNO-UGRIC PEOPLES IN THE EVOLUTIONARY DIMENSION (LAST QUARTER OF THE XV – MIDDLE OF THE XIX CENTURY): HISTORICAL AND LEGAL PARADIGM**

У статті висвітлено особливості російської експансії щодо тюркських та угро-фінських народів як системного процесу, що тривав упродовж останньої чверті XV – середини XIX ст. ст. Акцентовано увагу на тому, що в цей час російським урядом уживалися численні заходи для асиміляції названих груп етносів із метою визнання їх складниками «єдиного російського народу». Зазначене стало вихідною гіпотезою для всього пропонованого дослідження. На основі аналізу першоджерел та історіографічної бази автор визначив, що для росіян вагоме стратегічне значення мали виключно території, на яких проживали тюрки та угро-фіни, що й зумовило характер політики царату щодо їх державних утворень. Доведено, що саме ці фактори зумовили сучасне становище цих народів, за якого вони позбавлені майже будь-яких можливостей для реалізації своїх прав на національно-державне самовизначення та можливий вихід зі складу Російської Федерації. Під час дослідження виділено такі етапи здійснення російською державою експансії щодо тюркських та угро-фінських народів: підготовчий (передбачав ретельне вивчення як самих народів, так й ареалу їх проживання), торгово-стратегічний (установлення торгових зв'язків із місцевою елітою), військово-дипломатичний (обмін посольствами з відповідними народами, показове надання допомоги нібито в боротьбі з їх зовнішніми ворогами), провокативний (створення приводів для використання відкритої воєнної агресії проти державних утворень тюрків й угро-фінів), операційний (безпосереднє захоплення територій, створення структур окупаційної влади), стабілізаційний (зміцнення позицій самодержавної влади в завойованому краї). За предметними ознаками методи діяльності Росії можуть бути згруповані так: інформаційно-психологічні (збирання й накопичення великого обсягу інформації про життєдіяльність народів і території їх проживання), адміністративно-політичні (організація спеціального воєнно-управлінського апарату для контролю присєднаних територій), юридичні (особливий порядок судочинства у справах за участю тюрків й угро-фінів, формальне закріплення обмежень у правах), негласно-підривні (широке застосування агентурних мереж під час збирання інформації).

**Ключові слова:** експансія, тюрки, угро-фіни, засоби асиміляції, етапи, Російська імперія, «єдиний російський народ».

The article highlights the features of Russian expansion in relation to the Turkic and Finno-Ugric peoples as a systemic process that lasted during the last quarter of the XV – mid XIX century. Art. It is emphasized that at this time the Russian government has taken numerous measures to assimilate these ethnic groups in order to recognize them as part of the “single Russian people”. This was the initial hypothesis for the entire proposed study. Based on the analysis of primary sources and historiographical base, the author determined that only the territories inhabited by Turks and Finno-Ugric peoples were of strategic importance to the Russians, which determined the nature of the tsar's policy towards their state formations. It is proved that these factors determined the current situation of these peoples, under which they are deprived of almost any opportunity to exercise their rights to national and state self-determination and possible withdrawal from the Russian Federation. In the course of the study, the following stages of the Russian state's expansion into the Turkic and Finno-Ugric peoples were identified: preparatory – provided for a careful study of both the peoples themselves and their habitat; trade and strategic – establishing trade relations with the local elite; military-diplomatic – the exchange of embassies with the respective peoples, demonstrative assistance allegedly in the fight against their external enemies; provocative – creating reasons for the use of open military aggression against the state formations of Turks and Finno-Ugric peoples; operational – direct occupation of territories, creation of structures of the occupying power; stabilization – strengthening the position of autocratic power in the conquered land. According to the subject characteristics of the methods of activity of Russia can be grouped as follows: information and psychological – the collection and accumulation of a large amount of information

about the life of peoples and the territory of their residence; administrative and political – the organization of a special military-administrative apparatus for the control of the annexed territories; legal – a special order of proceedings in cases involving Turks and Finno-Ugric peoples, formal consolidation of restrictions on rights; covertly subversive – the widespread use of intelligence networks in gathering information.

**Key words:** *expansion, Turks, Finno-Ugric peoples, means of assimilation, stages, Russian Empire, “united Russian people”.*

**Постановка проблеми.** На сучасному етапі Російська Федерація як одне з основних джерел викликів для системи міжнародного правопорядку становить значний інтерес як об'єкт дослідження для представників багатьох наук, зокрема юриспруденції, політології, історії, військового мистецтва, безпекознавства. Загалом, зусилля всіх учених спрямовані на пошук та виявлення передумов становлення агресивного зовнішньополітичного курсу цієї держави. Серед іншого, потребують вивчення взаємозв'язки між населенням та владою як його представницькою інституцією, оскільки саме це може бути джерелом формування відповідної державницької ідеології, коли влада класично є репрезентантом волі народу. Однак російський народ – категорія доволі аморфна й суперечлива (з історичної точки зору). Сучасні політики цієї держави вказують на існування «багатонаціонального, але єдиного народу». Формування цієї ідеології припало на період на межі XVII–XVIII ст. ст., коли відбувалося творення основ імперського ладу Росії. Саме в цей час під спільною назвою «росіяни» були об'єднані десятки малих і великих етнічних груп, більшість із яких сьогодні відомі як тюркські та угро-фінські народи. Напередодні цього часу і в подальшому російським урядом систематично вживалися заходи не просто для окупації державних утворень цих етносів, а й для національної асиміляції їх представників. Причому ці заходи мали настільки довготривалий ефект, що і сьогодні згадані народи, не маючи Батьківщини поза межами Росії, майже повністю втратили можливість до національної самоідентифікації і, відповідно, реалізації своїх національних прав. Саме тому постає потреба в з'ясуванні характеру тих асиміляційних заходів, які протягом кількох століть уживалися російською владою щодо тюрків та угро-фінів.

**Історіографічна довідка.** Незважаючи на те, що (з огляду на поточну суспільно-політичну ситуацію) сучасна вітчизняна та західна історіографія останнім часом суттєво збагатилася працями, присвяченими історії Росії загалом та її зовнішній політиці зокрема, проблематику щодо еволюційних аспектів асиміляції тюркських та угро-фінських народів у цих джерелах майже не відображено. Наразі в розпорядженні наукової громадськості та широкого загалу є тільки праці російських імперських, радянських та сучасних дослідників. Зі зрозумілих причин у них при характеристиці відповідних дій самодержавства опускаються або ж подаються викривлено окремі аспекти, що дають мож-

ливість характеризувати відповідні заходи як асиміляційні. Зазначене зумовлює необхідність ведення неупереджених наукових розвідок.

**Мета статті та хронологічні межі дослідження.** Зважаючи на вищевикладене, метою пропонованої статті є висвітлення періодизації системного процесу російської експансії щодо тюркських та угро-фінських народів упродовж останньої чверті XV – середини XIX ст. ст., а також застосованих при цьому правових та організаційних засобів асиміляції цих етносів. Хронологічні межі дослідження – остання чверть XV – середина XIX ст. ст. – охоплюють початковий та кінцевий моменти завойовницької діяльності спочатку Московського царства, а потім і Російської імперії щодо державних утворень тюрків та угро-фінів.

**Виклад основного матеріалу.** Відлік початку російської експансії щодо державних утворень тюрків та угро-фінів слід вести з останньої чверті XV ст. Саме на цей час припав занепад Золотої Орди – значної за обсягом та могутністю спадкоємиці Монгольської імперії. Тому поступово відбувався розпад цієї держави, в ході якого згадані етноси проголошували свою державність. Водночас у 1480 р. втратило ярлик і Московське князівство, після чого тодішній правитель Іван III почав заявляти про те, що нібито саме його війську належала заслуга у звільненні тюрків та угро-фінів із-під золотоординського панування. Будучи одруженим із Софією Палеолог – племінницею останнього імператора Візантійської імперії, що припинила своє існування під ударами османів у 1453 р., князь висловив претензії ще й на візантійський спадок, проголосивши Москву центром світового православ'я. За таких умов починає складатися концепція «Москва – Третій Рим», яка в подальшому стала базисною для ідеології російського експансіонізму в межах трансформованого Московського царства [1]. Тому, зокрема, московіти активно стали збирати відомості щодо тюркських та угро-фінських народів, їх побуту, політичної культури, території проживання. Дійшовши висновку про беззаперечну стратегічну значущість останніх, царат почав розробляти плани з включення їх до складу своєї держави як невід'ємних частин, що й зумовило специфіку перебігу експансії аж до другої половини XIX ст.

Головні причини експансії щодо тюркських та угро-фінських народів у розумінні російської влади полягали в тому, що території Середньої Азії та Сибіру, на яких проживали ці етноси, були для Росії додатковим розмірним ринком

для необмеженої безмитної торгівлі та вивезення місцевих товарів. Водночас через територію Середньої Азії привабливим виглядало прокладання нових транзитних шляхів для торгівлі з найбагатшими країнами Азії – Китаєм та Індією, завдяки чому могли також бути усунені англо-російські суперечності на Близькому й Середньому Сході. Не останню роль відігравали міркування воєнно-стратегічного характеру, що полягали в можливості створення укріплених позицій для подальшої експансії на схід, а також наявності кількох десятків найменувань нерозвіданих покладів природних ресурсів. А також росіян приваблювала можливість використання місцевого населення як ресурсу безкоштовної робочої сили, а продукції понад 60 найменувань його традиційних промислів – як легкої здобичі з можливістю присвоєння й подальшого продажу. Значну частину підкорених територій планувалося використати для розселення торговців і колоністів [2].

Початок експансії пов'язується з підкоренням Московією в середині XVI ст. Казанського, Астраханського та Сибірського ханств як основних спадкоємців Золотої Орди [3]. Незважаючи на те, що процеси захоплення інших держав тюрків та угро-фінів тривали майже до кінця XIX ст., їх закономірності були дуже схожими між собою. Отож, розглядаючи російську експансію щодо державних утворень тюрків й угро-фінів як процес, видається за доцільне провести його періодизацію й виділити відповідні етапи, котрі мали місце у випадку з кожним із народів. Досягнення цілей дослідження спонукає до прийняття критерієм виділення етапів названого процесу ступеня прояву загарбницьких устремлінь у російській політиці. Зважаючи на викладене та на основі аналізу історичних джерел й історіографічної бази, пропонуються такі етапи здійснення російською державою експансії щодо тюркських та угро-фінських народів:

- підготовчий (передбачав ретельне вивчення як самих народів, так і ареалу їх проживання, оцінку отриманих у результаті цього відомостей, створення умов для максимально безперешкодного захоплення й приєднання цих територій);
- торгово-стратегічний (установлення торгових зв'язків із місцевою елітою, розселення представників російського торгового стану в прикордонних районах, збирання купцями відомостей про стратегічну вигоду території, що становила інтерес для уряду);
- військово-дипломатичний (обмін посольствами з відповідними народами, показове надання допомоги нібито в боротьбі з їх зовнішніми ворогами, переговори з правителями з метою «схилиння до послуху», активна діяльність російської агентури під впливом при їх дворах, експедиції декларативно наукового й фактично карального плану, складання ними детальних карт й описів місцевостей);

- провокативний (створення приводів для використання відкритої воєнної агресії проти державних утворень тюрків й угро-фінів шляхом або спонукання сусідніх країн до нападу на них для подальшого «героїчного» його придушення, або формування в самих народів стійкої мотивації для початку військових дій проти царської армії з метою їх швидкого придушення як прояву «непослуху»);

- операційний (безпосереднє захоплення територій, створення структур окупаційної влади, а також заснування православних храмів, що супроводжувалося примусовим хрещенням населення);

- стабілізаційний (зміцнення позицій самодержавної влади в завойованому краї, придушення його економічної самостійності, блокада можливостей для культурного розвитку місцевих етносів, а також здійснення ними самоврядування, експлуатація природних ресурсів, активні репресії та ідеологічна робота).

Досягнення самодержавством поставлених цілей у межах кожного з названих етапів супроводжувалося залученням відповідного набору засобів та способів. Усі вони, будучи спрямованими на асиміляцію, адаптувалися під особливості конкретного народу, який підлягав завоюванню. Доволі показово, що при цьому росіяни спиралися на досвід Золотої Орди, запозичивши основи її державної ідеології, а також на вже відомі відпрацьовані на країнах Східної Європи (в основному Болгарії та Сербії) схеми експансії. Застосовували Росією на різних історичних етапах методи, метою яких було позбавлення тюркських й угро-фінських народів здатності до опору експансії й асиміляції, за предметними ознаками можуть бути згруповані так:

- інформаційно-психологічні (збирання й накопичення значного обсягу інформації про життєдіяльність народів і території їх проживання, побудова ідеологічних концепцій про «відсталість» народів і велику роль Росії як їх «помічника», ідеологія реваншизму після падіння Золотої Орди, вплив через насильницьку християнізацію);

- адміністративно-політичні (організація спеціального воєнно-управлінського апарату для контролю приєднаних територій, їх надзвичайні повноваження, придушення селянських заколотів, ліквідація залишків традиційного самоврядування, господарського устрою та культури);

- юридичні (особливий порядок судочинства у справах за участю тюрків й угро-фінів, формальне закріплення обмежень у правах для нехристиян і пільг для тих, хто прийняв православ'я, повноваження органів влади з придушення заколотів);

- негласно-підривні (широке застосування агентурних мереж під час збирання інформації про держави, які підлягали підкоренню, а також для створення передумов до нападу на них).

Названі методи призводили до мінімального спротиву з боку підкорюваних народів як на стадії завоювання, так і під час подальшої інкорпорації в складі держави-окупанта. Зважаючи на вищевикладені фактори, протестних рухів серед тюрків й угро-фінів, які населяли царську Росію, майже не було. Однак були й винятки. Так, відбулося досить масштабне повстання чувашів у 1842 р. Основна причина занепокоєння серед чуваського селянства в цей період була тісно пов'язана із запровадженням царськими указами примусової громадської оранки земель і збирання продовольства для казенних потреб. Метою таких урядових заходів було руйнування традиційної системи господарювання чувашів, зважаючи на їх непокірність. Передбачалося, що в разі контрольованості процесів, пов'язаних із землеробством, інші сфери життєдіяльності етносу також будуть регульовані у вигідному царським властям напрямі: мовляв, чуваші втрачуть економічну самостійність. Перші селянські хвилювання мали місце ще задовго до початку самих широкомасштабних повстань. Вони припинялися жорстоким чином, причому як за допомогою юридичних механізмів, так і шляхом збільшення штату силових відомств на місцях і здійснення диверсій проти найактивніших учасників заколотів. Досить звернутися до тексту рапорту одного з царських чиновників полковника Маслова, складеного після придушення одного з таких заворушень у 1831 р.: «Такий приклад правосуддя так подіяв на чувашів, що навряд чи вони і самому цареві скажуть правду, знаючи, що після цього і попелу жителів своєї не знайдуть, будучи схильними до повсякчасного впливу земської поліції». Зважаючи на це, рівень хвилювання серед місцевого населення лише зростає. Діяв на той час «Наказ сищикам втікачів людей і селян» (1683 р.), за яким місцеві чиновники мали негайно вживати заходів за умов будь-яких проявів непокори, проте цього вже було мало для придушення повстань. Рішенням уряду збільшувалася чисельність штатів жандармерії й військовослужбовців, які направлялися до регіонів розселення чувашів із метою підтримання порядку та «схилання їх до покори».

Загалом, описана політика нагадує початкову фазу проведеної в 1861 р. загальноімперської селянської реформи. Однак у цьому разі було проведено попереднє ретельне вивчення місцевих особливостей землеволодіння в кожному конкретному регіоні для його врахування в спільному проекті реформи. Також кількість проектів проведення цієї реформи, поданих від різних регіонів та верств населення імперії, перевищувала 600. При цьому в чувашів відбувалася не реорганізація обштинного землеволодіння, а його прихована ліквідація, а її проект розроблявся виключно у вищих владних кабінетах. Основний ресурс для втілення положень реформи на місцях складали жандарми

та військовослужбовці. Ці та інші супутні фактори й спровокували початок повстанського руху. Влада відреагувала негайно, проте вся реакція, як і десятиліттям раніше, була спрямована виключно на ліквідацію всіх проявів невдоволення, а не на будь-яке врахування інтересів місцевого населення. Нижче наведено витяги з першоджерел, що відображають усі особливості ліквідації повстання чувашів у 1842 р. [4]:

– донесення полковника Львова шефу жандармів Бенкендорфу (від 7 травня 1842 р.): «Але за розсудливим розпорядженням Казанського військового губернатора ген. ад'ютанта Шипова ця непокора державних селян має припинитися. Його світлість наказав усім земським ісправникам оголосити селянам, що вони повинні обов'язково мати загальну оранку, але призначення місць для неї залежить від власного вибору і розсуду. Про що вашому сіятельству вважаю за обов'язок поважно донести»;

– опитувальні листи поранених селян при придушенні повстання в с. Акрамово Козмодем'янського повіту (1 червня 1842 р.): «Стор Михайлов 28 років, грамоти не знає, на сповіді й у святого причастя буває, під судом не перебував, із чуваш хрещених, заколотником проти уряду як сам не був, так і нікого не знає, до села Акрамова, що складається за 35 верст від його села, для наради про землю вирушав, не пам'ятає з ким саме, з якими обивателями, але поряд бачив десятника Івана Анісімова, без будь-якого в руках знаряддя, про що і від десятника говорено не було; по приході ж туди після полудня побачив безліч народу, який утік у різні боки, з яких деякі були з різним землеробським та іншим знаряддям, а солдати і козаки їх переслідували з нанесенням ударів прикладами, багнетами і піками, з яких разом і стріляли; принагідно і його, Михайлова, поранили невідомо чим у голову, але щоб утекти, обивателі пручалися супроти солдатів і козаків, опитаний і сам не чинив опору, а по приході до Акрамово звідти був направлений сюди в лікарню, у чому і довіряє за себе підписатися».

Із вищевикладеного очевидно, що для ліквідації повстання мало місце широке застосування адміністративного ресурсу з метою залякування місцевих жителів, припинення створення й діяльності революційних структур, а також силові методи впливу. Це демонструє відсутність у влади потреби шукати компроміс із протестувальниками. Відсутність залучення представників чуваської громади на всіх стадіях (від розроблення проекту земельної реформи до її впровадження і придушення народних невдовольень) переконливо засвідчила той факт, що владу Російської імперії не цікавило існування чувашів як окремого етносу. Організація земельних відносин складала основу життєдіяльності громади як основної форми життя чувашів, що описувалося царськими

чиновниками як прояв «архаїзму» станом на середину XIX ст. Так, спланована реформа спрямовувалася виключно на ліквідацію традиційного господарського укладу чувашів лише на перший погляд, оскільки це спричиняло поступовий подальший занепад традиційних соціальних інститутів цього народу загалом.

**Висновки.** Під час дослідження виділено такі етапи здійснення російською державою експансії щодо тюркських та угро-фінських народів: підготовчий (передбачав ретельне вивчення як самих народів, так й ареалу їх проживання), торгово-стратегічний (установлення торгових зв'язків із місцевою елітою), військово-дипломатичний (обмін посольствами з відповідними народами, показове надання допомоги нібито в боротьбі з їх зовнішніми ворогами), провокативний (створення приводів для використання відкритої військової агресії проти державних утворень тюрків і угро-фінів), операційний (безпосереднє захоплення територій, створення структур окупаційної влади), стабілізаційний (зміцнення позицій самодержавної влади в завойованому краї). За предметними ознаками методи діяльності Росії можуть бути згруповані так: інфор-

маційно-психологічні (збирання і накопичення великого обсягу інформації про життєдіяльність народів і території їх проживання), адміністративно-політичні (організація спеціального воєнно-управлінського апарату для контролю приєднаних територій), юридичні (особливий порядок судочинства у справах за участю тюрків й угро-фінів, формальне закріплення обмежень у правах), негласно-підривні (широке застосування агентурних мереж під час збирання інформації). Загалом, слід зазначити, що тюркські й угро-фінські народи, не становлячи самостійного значення в парадигмі геополітичних інтересів Росії, на різних етапах історії розглядалися її владою лише як засоби досягнення стратегічних цілей. Тому мала відповідний вектор і російська політика щодо цих етносів, що сприяла постійному й планомірному зниженню рівня їх національної ідентичності. Зважаючи на це, сьогодні можуть виникати проблеми зі здатністю названих народів до повноцінної боротьби за національне самовизначення в складі Росії і, відповідно, до планування повноцінних сецесійних рухів та участі в їх реалізації з подальшим формуванням незалежних державних утворень.

#### Список використаних джерел:

1. Іванов О.Ю. Идеология российского экспансионизма как историко-правовой феномен. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 36–41.
2. Ядринцев Н.М. Сибирь как колония в географическом, этнографическом и историческом отношении. Санкт-Петербург, 1892. 720 с.
3. Похлёбкин В.В. Татары и Русь. 360 лет отношений Руси с татарскими государствами в XIII–XVI вв., 1238–1598 гг. Справочник. Москва : Международные отношения, 2001. 192 с.
4. Восстание чувашского крестьянства в 1842 г. : сборник архивных документов. Чебоксары : Госиздат, 1942. 282 с.